

Kur'ân Tilâvetinde Lahn Olgusu ve Fatiha Suresindeki Yansıması *

The Lahn Fact in Quran Recitation and its Reflection in Surah Fatiha

Sedat KAYA^a

^a Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'ân'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, sedatkaya13@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-1121-7355

ÖZ

Kur'ân tilâvetini Fem-i Saadetten (s.a.v.) duyulduğu şekliyle icra etmek, her türlü ilave veya noksanlıktan salim hale getirmek, her Müslümanın titizlikle üzerinde durması gereken bir konudur. Bu çalışmada, hem ilk dönem kıraat âlimlerinin üzerinde derin araştırmalar yaparak tespit ettikleri hatalı okuyuşlar; hem de sonradan vuku bulan ve gittikçe yaygın hale gelen tilâvet hataları üzerinde durulmuştur. Özellikle, konunun anlaşılmasında önemli bir etken olarak kelimenin sözlük ve terimsel açıklamalarında ortaya çıkan çoklu anlam kargaşasının giderilmesi hedeflenmiştir. Çünkü lahn kelimesi bir taraftan “nağme yapmak, makamlı okumak” gibi anlamlara gelirken bir taraftan da, “sözün kastedilen anlamının dışında kullanılması, haktan meyledip batıla sapmak” gibi birbirine zıt anlamlar içerir. Kıraat ve tecvîd ilminde ise; “harflerin zat, sıfat ve tecvîd kurallarına riayet etmemekten kaynaklanan okuyuş hataları” anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tilâvet, Tecvîd, Doğru Okuma, Lahn.

ABSTRACT

Reading the Quran as it is heard from Fem-i Saadet (s.a.v.) and protecting it from any additions or deficiencies is an issue that every Muslim should pay attention to. In this study, it will be focused on both the erroneous readings that the early recitation scholars have determined by making in-depth research and the mistakes in recitation that occurred later and became increasingly widespread. Especially eliminating the multiple meaning confusion arise from the lexical and terminological explanations of the word will be an important factor in understanding the subject. Lahn; on the one hand it means "melody sound, melody, beautify the sound and reading with maqam", but on the other hand, it means "making mistakes, deviating from the truths and using the word outside of its true meaning". In the Quran recitation; it means "reading errors due to non-compliance with tajweed rules".

Keywords: Quran, Recitation, Tajweed, Reading Properly, Lahn.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma Bilim ve Hikmet Araştırmaları Derneği tarafından 16-17 Nisan 2021 tarihinde çevrimiçi düzenlenen "Bilhikem 4. Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu"nda sunulan bildiriden istifade edilerek hazırlanmıştır

1. GİRİŞ

Son ilahi mesaj, Allah Resulü'ne Cebrail vasıtasıyla sözlü olarak indirilmiş mu'ciz bir kitaptır. Hz. Peygamber vahyin nüzulünün bidayetinde onu eksiksiz bir şekilde almak, kavramak ve ezberlemek için yoğun bir gayret içerisinde olmuştur. “(Ey Peygamber) onu (kur'an'ı) almak için dilini hızlıca hareket ettirme. Şüphesiz onu, toplamak ve okutmak bize aittir” (Kıyâmet, 75/16-17.) şeklinde indirilen ayetlerle söz konusu kaygı giderilmiş ve Hz. Peygamber bu anlamda rahatlatılmıştır. Aynı hassasiyet Sahabenin Kur'an ayetlerini okuma, yazıya geçirme ve öğretim sürecinde de devam etmiştir. Kitâb-ı mübîn'in cem' ve istinsah faaliyetleri hep bu hassasiyetin birer yansımasıdır. Zamanla fetihler sonucunda İslam toprakları genişlemiş, aslı Arap olmayan değişik milletlerin Araplarla iç içe yaşamaya başlamaları üzerine i'rabta hatalı kullanımlar, kıraatte yanlış telaffuzlar ve hadislerde anlatım bozukluğu ortaya çıkmaya başladı (Çetin, 2003: 55-56). Bu olumsuz gelişmeler Arap dilinde lügat ve gramer çalışmalarına başlamanın en önemli sebebi sayıldığı gibi, ilk dönem tecvîd eserlerinin tedvin edilmesinde de yegâne amil olmuştur.

Kur'an kıraatını her türlü hatalı okuyuşa karşı korumak için konulan tecvîd kaideleri, önceleri sadece uygulamada yer alırken bu ilmin bir disiplin haline gelmesiyle beraber teorik anlamda da varlığını ortaya koymuştur. Sıradan bir metnin bile anlaşılması için dilsel belli kaidelerin varlığına ihtiyaç duyulurken ilâhî mesajın doğru bir şekilde alınması ve aktarılması için belli başlı kuralların olmaması düşünülemezdi. İşte bu amaçlara matufen kıraat ve tecvîd ilminde uzmanlığını ispatlamış âlimler hangi tür okuyuşların Kur'an kelimelerinin orijinalliğine zarar vereceği hususunda ciddi gayretler sarf etmişler ve bunun neticesinde eserlerinde konuyla alakalı müstakil bir başlık oluşturmuşlardır.

“Kur'an tilâvetinde lahn olgusu ve Fatiha sûresindeki yansıması” adlı bu çalışmada öncelikle “Lahn” kavramının sözlük ve terim anlamı ele alınacak, kelimenin kıraat ilmi dışındaki diğer ilim dallarındaki karşılığının ne olduğuna kısaca değinilecek ve son olarak da bu kavramın kıraat ilmindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Konunun pratikteki yansımasını zihinlerde canlı tutmak amacıyla Fatiha sûresinde ortaya çıkan hatalı okuyuşların neden kaynaklandığı ve nasıl düzeltilebileceği hususu etraflıca ele alınacaktır. Örneklemlerin özellikle Fatiha sûresi özelinde ele alınması, onun bütün namazlarda tekrarlanıyor olması ve Hz. Peygamberin “Fatiha'sı namazın kabul edilmeyeceği veya eksik olacağı” (Müslim, ts.: 34.) şeklindeki beyanatları sebebiyledir.

1. LAHN KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI

Lahn (لَحْنٌ - لَحْنًا - لَحْنًا) kökünden türemiş bir kelime olup (İbn Manzur, 1994: 255), sözlükte; dil, şive, teganni, müzikal ve nağmeli okuyuş, sese melodi katmak, akıllı olmak, makamla okumak, doğru yoldan ayrılmak, birine bir şeyi anlatmak ve bir sözü hakiki anlamının dışında kullanmak gibi değişik anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, 1994: 13/379; Madazlı, 1985: 183; Ragıb el-İsfehânî, 1412: 738; Sağman, 1958: 42; Temel, 1997: 89). Lahn sözcüğü ‘dilde hata’ anlamında kullanılmadan önce, lügatte yukarıda zikredilen anlamları çağrıştıracak şekilde kullanılıyordu (Ergüven, 2007: 158). Ahmed b. Faris (ö. 395/1004) bunu şu sözleriyle teyit etmektedir: “Lahn, Arap dilinde, sözün doğru kullanımdan saptırılmasıdır. Lahnın bu anlamda kullanımı sonradan ortaya çıkmıştır. Çünkü dilsel safiyeti bozulmamış Araplarda dili hatalı kullanma gibi bir durum söz konusu değildi. (İbn Fâris, 1979: 158). ‘Lahn’ kelimesinin sözlükte kullanılan bu değişik anlamları örnekler üzerinde kısaca şöyle izah edilebilir:

a- Nağme ve Şarkı

Sesi dalgalandırmak, terennüm etmek demektir (Ergüven, 2007: 158). Bu anlamdaki kullanıma bir çift kumrunun karşılıklı terennüm ederek şarkı söylediklerini ifade eden bir Arap şiiri örnek gösterilebilir. *يُرِيدَانِ لَحُونًا دَاتِ الْوَانِ* / Terennüm ederek çeşit çeşit nağmeler şarkılar (Ebu Hilal el-Askerî, 1988: 224).

b- Tevriye, İmalî Konuşma

Belâgat ilminde söz sanatlarının en önemlilerinden biri olan tevriye; birincisi, ilk bakışta herkesçe anlaşılabilen, ikincisi ise sadece ehil kişilerce bilinebilen iki anlamlı kelimeyi gizli bir karineye dayanarak uzak anlamında kullanmayı ifade eder (Durmuş, 2012: 41/45-47). *وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ*. “And olsun ki sen, onları imalî konuşmalarından da tanırsın (Muhammed, 47/30)” âyetinde geçen *لَحْنٌ* kelimesinin “tevriye veya imalî söz” anlamına geldiği ifade edilmiştir. (ez-Zemahşerî, 1977: 5/267).

c- Dil, Lehçe, Şive

Kelb kabilesinden bir kadının şu şiiri lahn kelimesinin bu anlama geldiğine delildir; *وَقَوْمٌ لَهُمْ لَحْنٌ سَوِيٌّ لَحْنٌ قَوْمَنَا* “Onlar, şiveleri bizim şivemizden olmayan bir kavimdir.” (ez-Zemahşerî, 1977: 5/267). Ayrıca Hz. Ömer'in; *تَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَسُنَّةَ وَاللَّحْنَ* “Ferâizi, sünneti ve lahni öğreniniz” cümlesinde geçen lahn kelimesi de lügat, dil manasında kullanılmıştır. (İbn Manzur, 1994: 12/255-256).

d- Zekâ ve Kavrayış

Allah Resulü'nün (s.a.v.) *وَلَعَلَّ أَحَدَكُمْ أَلْحَنُ بِحُجَّتِهِ مِنَ الْآخَرِ* “Sizden biri delilini sunmada daha akıllıca hareket edebilir.” (el-Cevherî 1987: 6/2194). sözü bu anlamda kullanılmıştır.

e- Anlam ve muhteva

Muhammed sûresi otuzuncu âyette geçen lahn kelimesinin bu anlama geldiği ifade edilmiştir. Buna göre âyetin manası şöyle olabilir; “Yemin olsun ki sen, onları sözlerinin içeriğinden de tanırsın.”

f- Lahn Kelimesinin Terim Anlamı

Arap dilinde ve Kur'ân tilâvetinde hataya düşmektir. Buna göre kelimelerin yapısında ve i'rabında hata etmeye lahn denildiği gibi, Kur'ân okurken harflerin zât ve sıfatlarında hata yapmak ve tecvîd kaidelerini uygulamamaktan kaynaklanan hatalara da lahn denir.” (Çetin, 2003: 55-56).

2. TARİHSEL SÜREÇTE LAHN KAVRAMI

Lahn kavramının ilk defa ne zaman ve ne maksatla kullanıldığına dair değişik görüşler ortaya atılmıştır. İslam'dan önceki dönemlerde de lahnın var olduğu ileri sürülse de (Küçükkalay, 1969: 137), bunun Hz. Peygamber döneminden itibaren özellikle mevali ve Arap olmayanların konuşmalarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir (et-Tantâvî, ts.: 16). Bu konuda İbn Fâris (ö. 395/1004), lahn kelimesinin, “hata yapmak” manasındaki kullanımının sonradan ortaya çıktığını ifade eder. Çünkü bu kelime saf Arapça konuşan Araplar tarafından bilinen bir kelime değildir (İbn Fâris, 1979: 5/239). İslam'ın doğuşundan sonra fetihlerle beraber birçok topluluk İslam'a girmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da Kur'ân dili olan Arapçanın öğrenilmesi yaygınlaşmıştır. Arap olmayan bu toplulukların Arapça konuşmaya başlamaları ile birlikte dilde hatalı kullanımların (lahn) daha fazla ortaya çıktığı görülmüştür (Kaya, 2015: 53-72).

Arapların gündelik dildeki bazı kullanımları incelendiğinde Hz. Peygamber zamanından itibaren lahn'ın mevcudiyetine rastlamak mümkündür. Allah Resul'ünün lahn ile ilgili olarak *أَنَا مِنْ فُرَيْشٍ وَنَسَاءُ فِي بَيْتِي سَعْدٌ فَأَتَى لِي اللَّحْنُ* “Ben Kureyş'liyim ve Beni Sa'd b. Bekr'de yetiştim. Ben nasıl lahn yaparım” şeklinde kullanmış olduğu bu ifade bunun en kuvvetli delilidir (es-Suyûtî, ts.: 2/397).

Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) huzurunda, dilsel açıdan hatalı kullanımlarda bulunan bir adamın *أَرَشِدُوا أَخَاكُمْ فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ* “Kardeşinizi uyarın, çünkü o hata yaptı” (İbn Cinn'i, ts.: 8) diyerek uyarılmasını istemiştir.

Dildeki bu hatalı kullanımlar nadiren de olsa resmi yazışmalarda da görülmüştür. Hz. Ömer'in valilerinden Ebû Mûsâ el-Eşârî'nin (ö. 41/662) kâtibi, Hz. Ömer'e bir mektub yazar ve mektuba *مِنْ أَبِي مُسَى* diyerek başlar. Mektubu okuyan Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eşârî'ye cevaben, kâtibine bir kırbaç vurmasını ve maaşını da bir yıl geciktirmesini emreder (Dayf, ts.: 12).

Dilde yapılan bu hatalar sadece günlük konuşmalar ve yazışmalarla sınırlı kalmadı. Bununla beraber Kur'ân tilâvetinde de hatalı okuyuşlar zuhur etmeye başladı. Üstelik bu hataları yapanlar sadece halktan kişiler değildi. Haccâc b. Yûsuf gibi (v. 96/714) belağat, fesahat ve hitabetiyle meşhur kişilerin de Kur'ân âyetlerini yanlış okuduklarına dair rivayetler dolaşmaya başladı. Bir gün Haccâc b. Yûsuf, Yahya b. Yamer'e dilde hata yapıp yapmadığını sorar. Yahya b. Yamer ona; “Evet bir âyet-i kerime'yi hatalı okuyorsun” der. Haccâc bu hangi âyettir? Diye sorunca Yahya b. Yamer;

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve O'nun yolunda cihattan daha sevimli ise, artık Allah buyruğunu (kıyâmeti) gerçekleştirenceye kadar bekleyin. Allah günaha saplanmış kimseleri hidayete erdirmez (Tevbe 9/24). Âyette geçen *أَحَبَّ* kelimesini *أَخْبُ* şeklinde dammeli okuduğunu, aslında bu kelimenin *كَانَ* nin haberi olarak fethalı okunması gerektiğini söyler (Dayf, ts.: 55).

Yukarıda zikredilen hatalı kullanımların hemen hemen her kesimde görülmeye başlaması üzerine Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688) dili yanlış kullanımlardan kurtarmak ve özellikle de Kur'ân'ın doğru okunmasını sağlamak için belli başlı kaideler ortaya koydu. Nahiv ilmini ilk defa belli bir disiplin altına alma şerefine nail olan ünlü dil alimi'ni bu kararı almaya iten etkenin aşağıdaki olay olduğu rivayet edilir:

Dönemin Basra valisi Ziyâd b. Ebîh (v. 53/673) dilde hatalı kullanımların yaygınlaştığını görünce Ebû'l-Esved ed-Duelî'den Kur'ân Tilâvetinde gittikçe yaygın hale gelen hatalı okuyuşları engelleyecek bir şey yapmasını ister. O ilk başta bu teklifi kabul etmez. Bir gün, Tevbe sûresinde geçen *رَسُولُهُ* kelimesinin hareketini damme yerine kesra okuyarak âyetin mânâsının “Şüphesiz Allâh, müşriklerden ve resulünden uzaktır” şeklinde değişmesine sebep olduğunu görünce Ziyâd b. Ebîh'e giderek teklif ettiği şeyi yapacağını ve kendisine bir kâtip vermesini ister. Ziyâd b. Ebîh'in kendisine gönderdiği kâtipler arasından birini seçer ve ona renkli mürekkeple üstün harake için harfin üstüne bir nokta, esre harake için harfin altına bir nokta, ötre harake içinde harfin önüne bir nokta koymasını ve tenvin için de iki nokta koymasını söyler. Bu şekilde Kur'ân'ın tamamı noktalanır (Çetin, 1982: 144; Kaya, 2015: 62).

Sonraki süreçte Haccâc b. Yûsuf, Kur'ân'da yer alan noktalı harfleri birbirinden ayırmak için Nasr b. Âsım (v. 89/708) veya Yahyâ b. Yamer (v. 129/746)' den bir alamet koymalarını istemiştir. Onlar da, bunun üzerine, harflerin noktalamasını yapmışlardır (Kaya, 2015: 64).

3. DİĞER İLİM DALLARINDA LAHN

Arapçada lahn; harflerin telaffuzunda, kelimelerin yapısında ve dilin doğru kullanımında hata etmek demektir. Özellikle kelimelerin son harfinin harekesinde yapılan değişiklik doğrudan manaya etki edeceği için dilde hatalı kullanımlar ortaya çıkabilmektedir. Bu konuda Zemahşerî (ö. 538/1143) şu ifadeleri kullanır: “Bir kimse konuşması esnasında i’rap kaidelerine uymaz, dili hatalı kullanırsa konuşmasında lahne düştü denilir” (ez-Zemahşeri, 1989: 2/163). Lahn kelimesi “dili yanlış kullanma” anlamında ilk defa, İslam’ın hızlı bir şekilde yayılmasına bağlı olarak Arapların Arap olmayan unsurlarla karşılaşması neticesinde dilde oluşan hatalı kullanımları tespit etmek ve bunun önüne geçmek amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda sarf ve nahiv ilminin teşekkülünde en büyük etkenin dili hatalı kullanımlardan sakındırmak gayesi olduğu söylenilebilir.

Hadis ilminde lahn şöyle tarif edilmiştir; “Arap dilinin gramer kaidelerini bilmemek ve bu yüzden kelimeyi hatalı telaffuz etmektir”. Bir râvinin hadis rivayet ederken manayı etkileyecek şekilde hatalı kullanımlara düşmemek için hadis öğrenimine başlamadan önce Arap dil kaidelerini kavraması, aktaracağı hadisleri özellikle Arapçaya vakıf olan ve telaffuzu düzgün olan bir hadis âliminden sema yoluyla alması büyük önem arz etmektedir (Kandemir, 2003: 27/55).

Fıkıh ilminde ise, mesele sadece tilâvet esnasında yapılan hatalı okuyuşlar bağlamında ele alınmamış, namazda okunan âyetlerde vuku bulacak muhtemel hatalı okuyuşların namazın sıhhatini nasıl etkileyeceği konusu da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Aslında bu kavramın fıkıh literatüründeki karşılığı zelle’dir. Sözlükte “okuyucunun dilinin sürçmesi, yanılarak veya kasıt olmaksızın günah işleme” gibi anlamlara gelen ve genellikle “zelle’l-kârî” terkihiyle kullanılan bu kelimenin fıkıh ıstılahındaki karşılığı; namaz kılan birinin namazda okuduğu ayetlerde dilinin sürçmesi ve hata etmesidir. Özellikle Hanefî fıkıhçılar tarafından teferruatlı bir şekilde ele alınan bu kavram, ilgili eserlerde “namazı bozan şeyler”, “namazda kıraat” adlı başlıklarla işlenmiştir. Bu konu üzerinde mezhebin ilk dönem âlimleri ayrıntılı olarak durmazken sonraki dönemler de konunun yoğun bir şekilde ele alınmasının sebebi, özellikle ana dili Arapça olmayan çeşitli milletlerden insanların namaz kılarken muhtemel dil sürçmeleri ve okuma hatalarının namazı bozup bozmayacağı noktasında uyarılması gerektiği hissiyatıdır (Gürkan, 2013: 44/225-227).

Namazdaki kıraat hataları meselesinin, Hanefî mezhebindeki gibi, diğer mezheplerde sistematik bir şekilde ele alınmadığı, özellikle “zelle’l-kârî” kavramı yerine “lehhân/lâhin” (okumada dil bilgisi ve i’rab hatası yapan) kavramının kullanıldığı görülür.(Gürkan, 2013: 44/225-227). Bu konu hakkında teferruatlı bilgi “Lahnın hükmü” başlığı altında verilecektir.

4. KUR’ÂN TİLÂVETİNDE LAHN

Kur’ân tilâvetinde lahn denilince akla gelen ilk anlam “tecvîd kurallarına riayet etmemekten doğan okuyuş hataları” şeklindedir (Çetin, 2016: 349). Bu hatalar, harflerin mahreç ve sıfatlarında, harekelerinde, sakin hallerinde ve genel olarak tecvîd kaidelerinin uygulanmasında yapılan hatalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Altıkulaç, 1998: 7; Karaçam, 1984: 259; Pakdil, 2016: 32; es-Suyûtî, 1974: 1/346).

Kur’ân tilâvetinde bulunacak her bir müminin, okuyuşunu birtakım usul ve yöntemlere bağlı kılması gerekir. Fakat çoğu zaman insanların bu kurallara harfiyen uyması mümkün olamamakta, okuma esnasında birbirinden farklı hatalı okuyuşlar vuku bulabilmektedir. “Lahn” konusu hemen hemen bütün kıraat kitaplarında, iki başlık altında incelenmiştir.

4.1. Lahn-ı Celî

Harflerin mahreç ve lâzimi sıfatlarında ortaya çıkan bariz hatalara denir. Böyle hataları çok kimsenin fark edebilmesi sebebiyle buna celî/açık hata denilmiştir. Lahn-ı celî başlıca üç yerde olur.

4.1.1. Harflerde Meydana Gelen Lahn-ı Celî

Bu alanda yapılan hatalı okuyuşların, bir harfi başka bir harfe dönüştürmek, fazladan bir harf ilave etmek veya harf noksanlaştırmak (Çetin, 2016: 349) şeklinde ortaya çıktığı tecrübe edilmiştir. Şimdi bu başlık altında zikredilen hatalı okuyuşların Fatiha suresindeki yansıması üzerinde duralım.

1. Harfin Başka Bir Harfe Dönüştürülmesi Şeklinde Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar:

a- (ع) Harfini (ل) Hemze ile değiştirmek

أَعْمَتَ تَسْتَعِينُ , عَلَّيْهِمْ kelimelerindeki (ع) harfini hemze ile okumak (Çetin, 2016: 350).

نَعْبُدُ kelimesinde (ع) harfini medd harfi olan elif (ل) gibi okumak.

b- (ذ) Harfini (ز) harfi ile değiştirmek

صِرَاطَ الَّذِينَ ve أَعُوذُ kelimelerindeki (ذ) harfini keskin (ز) ile okumak

c- (ه) ile (ح) harfini birbirinin yerine kullanmak

إِهْدِنَا ve اللَّهُ kelimesindeki (ه) harfini, boğazı sıkarak yani (ح)’nın çıktığı yerden okumak.

الرَّحْمَنِ , الرَّحِيمِ kelimelerinde (ح) harfi yerine (ه) harfini telaffuz etmek

d- Uzatma Harfi olan (ي) 'y'ı asli harf olan (ي) ile değiştirmek

Bazı okuyucular ayet sonlarında yer alan ve uzatma harfi olan (ي) 'y'ı, mahreci muhakkakından okumak suretiyle lahn yapmış olurlar. Özellikle aşağıda verilen kelimelere çok dikkat etmek gerekir.

عَالَمِينَ , الرَّحِيمِ , يَوْمَ الدِّينِ , نَسْتَعِينُ , الْمُسْتَقِيمِ , وَلَا الضَّالِّينَ

e- (ط) Harfinin yerine (د) veya (ت) harfini kullanmak

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

f- (ض) Harfinin yerine (ذ) , (ظ) veya (ط) harfini kullanmak

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

2. Harf Ziyadesiyle Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar

Bu tür hatalar genellikle şeddesiz harflerin şeddeli okunmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Buna örnek olarak الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ âyeti gösterilebilir. لله Kelimesinden رَبِّ kelimesine geçişte (ج) harfinin şeddeli olarak okunması açık hatadır. Ayrıca Fatiha suresinde geçmese de Kur'ân'ı Kerim'in değişik yerlerinde görülen kalkale uygulamalarında kalkale harfinin sonuna hemze getirmek veya sonu medd-i tabii ile biten kelimelerin sonuna (أ) veya (و) ilave etmek bu başlıkta ele alınacak hatalı uygulamalardan bazılarıdır.

3. Harf Noksanlığı Şeklinde Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar

Özellikle hızlı okumalarda kelimeyi meydana getiren harflerin telaffuzdan düşmesi, yaygın tilâvet hatalarından sayılmıştır. Düşürülen bu harf, asli harflerden olabildiği gibi medd harflerinden de olabilir. Asli harflerin telaffuzdan düşürülmesi genellikle şeddeli harflerin şeddeli olarak okunmaması ya da peş peşe gelen aynı cins harflerin birini okuyuştan düşürmek şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu başlık altında hatalı okunan kelimeler şunlardır;

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ- غَيْرِ الْمَغْضُوبِ

4.1.2. Harekelerde Meydana Gelen Lahn-ı Celi

Herhangi bir harfin harekesini değiştirmek veya harekeli bir harfi sakın kılmak şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlardır. Özellikle kelimenin son harfinin harekesinin hatalı okunması, i' raba etki ettiği için kastedilen anlamın bozulmasına sebebiyet verir. Fatiha suresinde karşılaşılan hareke ihlallerine şu kelimeleri örnek vermek mümkündür:

a- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ Burada Lafzatullah'ın (و) 'sını ve (ن) harfini kesra hareke ile değil de damme hareke ile okumak.

b- أَنْعَمْتَ kelimesini أَنْعَمْتَ veya أَنْعَمْتَ şeklinde (ت) harfini damme veya kesre hareke ile okumak. Bu şekilde okuyuş, manayı değiştireceği için lahn-ı celidir ve namazı bozar.

c- الْحَمْدُ لِلَّهِ kelimesinde Lafzatullah'ın (و) sını damme hareke ile okumak (İbnü'l-Cezerî, 1975: 63).

d- مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ Buradaki hatalı okuyuş (ك) harfindeki kesra harekenin tam belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır. Dikkat edilmezse, kesra harekeden sonra bu harekeyle uyumlu olan (ي) harfinin gelmesi halinde, (ك) harfi sakın kılınmak suretiyle yanlış bir okuyuş ortaya çıkabilir.

e- إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Burada da yine yukarıdaki hatalı okuyuşa benzer bir okuyuş şekli vardır. Şöyleki; نَعْبُدُ kelimesindeki (د) harfinin harekesi kendisinden sonra gelen (و) harfi ile uyumlu olan damme harekedir. (د) harfinin harekesi tam belirtilmezse, harfin sakın kılınması şeklinde lahna düşülebilir.

4.1.3. Sükûnda Meydana Gelen Lahn-ı Celi

Bu türdeki hatalar sıklıkla karşılaşılan hataların başında gelmektedir. "Sakine hareke verme problemi" şeklinde de ifade edilen bu hataların düzeltilmesi için öncelikle yapılan hatanın nereden kaynaklandığını tespit etmek gerekir. Genellikle sakın harfin mahrecinin ses kesilmeden terkedilmiş olması böyle hatalı bir okuyuşa sebebiyet vermektedir. Fatiha suresinde karşılaşılan, sakine hareke verme şeklinde ortaya çıkan bu hatalı okuyuşlara şu kelimeleri örnek olarak vermek mümkündür.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ sakın olan (س) harfine hareke vererek okumak. (bisimillahi)

عَالَمِينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ Burada (ج) harfinin harekeli bir şekilde okunması.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Burada (ع) harfinin "neebudu" şeklinde okunması.

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ Bu ayette (و) harfinin "ihidina", (ج) harfinin de "siratelemustekim" şeklinde okunması.

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ Bu ayette de sakın olarak gelen harflerin harekeli olarak okunması açık hatadır.

4.2. Lahn-ı Hafî

Lahn-ı hafî , “gizli hata” demektir. Harflerin ârizî sıfatlarının ihlal edilmesi neticesinde meydana gelen hatalardır. Bu kısımdaki hatalarda kural ihlali söz konusu olmasına rağmen çoğu zaman mana değişmemektedir. Ancak kıraat ve tecvîd ilmine vakıf olan kimselerin fark edebilecekleri (Pakdil, 2016: 32) bu tür hatalar iki ayrı başlık altında incelenmiştir.

4.2.1. Kıraat ve Tecvîd İlminde Az Çok Bilgisi Olanların Anlayabileceği Türde Hatalar

a- Okuma esnasında ihfa, izhar, iklab, idğam ve ğunneyi yapmamak, veya bu kuralları yanlış uygulama neticesinde meydana gelen hatalı okuyuşlar.

b- Kalın - ince ses ayırımına dikkat etmemekten kaynaklanan hatalı okuyuşlar.

c- Harflerin uzatılmaması gereken yerlerde uzatılması veya uzatılması gereken yerlerde uzatılmaması şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlar.

d- Manayı bozmamak kaydıyla, şeddeli harfleri cezimli, cezimli harfleri de şeddeleyerek okumak.

e- Hareke üzerine vakfetmek veya vasıl halinde son harfin harekesini sakın kılmak şeklinde meydana gelen hatalı okuyuşlar.

Burada şu hususu vurgulamak gerekir; Fer’i medlerin uzatılma ölçülerinde yapılabilecek bir yanlışlık veya asli meddin bir elif miktarından fazla uzatılması, lahn-ı hafiyi doğururken; asli meddin bir elif miktarından az çekilmesi lahn-ı celiye sebep olur.

4.2.2. Kıraat ve Tecvîd İlminde Mütihazsıs Olanların Anlayabileceği Türden Hatalar

Ra (ﺭ), harfinde var olan tekrar sıfatının ihlal edilmesi, nun (ﻥ) harfinin Tatnin’i, lam (ﻝ) ve ra (ﺭ) ‘nın tefhim ile okunması gereken yerde ince okunması, uzatmalı ve ğunneli okuyuşlarda sesi titretmek (ter’id), nun’u ihfa etme durumunda, tenvin veya nun-i sakinden bir önceki harfin harekesinde esneklik göstermek gibi hatalı okuyuşlar bu başlık altında verilebilecek örneklerdir (Aslan, 2003: 366).

5. LAHN’IN HÜKMÜ

Lahnın sadece tecvîd ilmini ilgilendiren bir mesele olmadığı, namazın içindeki rukûnlardan birinin kıraat olması sebebiyle konunun aynı zaman da fıkıh ilmini de ilgilendirdiği bilinen bir gerçektir. Fatiha sûresinde hatalı okunan kelimelerin fihki boyutuna geçmeden önce genel olarak lahnın hükmünün ne olduğunu izah etmek gerekir.

5.1. Lahn-ı Celi’nin Hükmü

Lahn-ı celi büyük ve açık hata olduğu için, okuyucunun, kıraatini bu tür hatalardan koruması farz-ı ayndır. Bu şekilde okumak haramdır ve okuyan kişi günahkâr olur (Karaçam, 1984: 253) Lahn-ı celi ile yapılan hata manayı bozuyorsa namazı da bozar. Şu var ki, yeni başladığı için veya yaşlılığından dolayı yahut da mahreçlerindeki bir arızadan dolayı hocanın ve talebenin bütün gayretlerine rağmen bazı kimseler bu tür lahnden kendilerini kurtaramayabilirler. Bunlar mazur sayılırsa da, doğruyu yapabildiği halde dikkatsizliği, ihmali ve önemsememesi gibi sebeplerle bu türde hatalar yapmaya devam edenlerin mazur sayılmayacağı ve yukardaki hükme gireceği kesindir (Pakdil, 2016: 33).

5.2. Lahn-ı Hafî’nin Hükmü

Lahn-ı hafî’nin iki kısımda ele alındığını ifade etmiştik. Kıraat ve tecvîd ilmiyle alakalı olan, herkesin anlayabileceği hataların hükmü tahrimen mekruhtur. Bunları da mazur olmadığı halde yapmaya devam edenlerin mesul olacağından dolayı azabından korkulur. Terki vaciptir.

Kıraat ve tecvîd ilminde mütihazsıs olanların fark edebileceği hataların hükmü ise tenzihen mekruhtur. Bu tür hataları yapanların sevabı eksik olur ama namazları bozulmaz. Okuyucunun kıraatini bu tür hatalardan da kurtarması müstehabtır (İbnü’l-Cezerî, ts.: 211; Pakdil, 2016: 33).

5.3. Fatiha Suresinde Ortaya Çıkabilecek Muhtelif Okuma Hatalarının Hanefî ve Şafîî mezheplerine Göre Değerlendirilmesi

5.3.1. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebinde, “yanlış okunan kelime, manayı bozmuyorsa namazı da bozmaz” kanaati ağır basar. Bununla beraber Fatiha suresi ile alakalı zelletü’l-kârî (okuyucunun yanılması) bahislerinde bazı yanlış okumalara da işaret edilmektedir. Hanefî mezhebine göre yanlış okuma ile ilgili genel kabul şöyledir; Yanılarak okunan bir lafzın benzeri Kur’ân’da varsa, Ebu Hanife (v. 150/767) ile İmam Muhammed’e (v. 189/805) göre mana bozulursa namaz bozulur. Bu iki imama göre mana asıldır. Ebu Yusuf’a (v. 182/798) göre ise; benzeri Kur’ân’da olan lafızdan dolayı namaz bozulmaz. Ona göre asıl olan benzerinin Kur’ân’da bulunup bulunmamasıdır (Kemaleddin İbnü’l-Hümmam, 1970: 1/323; Kurt, 2006: 161).

Hanefî bilginler, Fatiha suresinde oluşabilecek hatalı okuyuşları ele alırken şu örnekler üzerinde dururlar;

Bir kimse الرَّحْمٰنِ, الرَّحِيْمِ, الرَّحْمٰنِ, الرَّحِيْمِ kelimelerindeki (ح) harfini (ه) olarak okursa; bütün gayretlerine rağmen düzeltmezse namazı caizdir. Düzeltmek için çaba sarf etmezse namazı bozulur. Hiçbir zaman bu husustaki gayretini terk etmemesi gerekir. Yine, mezhep içerisinde (ض) ile (ظ) harflerini birbirinden ayırt edemeyenin namazının bozulacağını söyleyenler olduğu gibi

mahreçlerinin birbirine yakın olması ve telaffuzdaki zorluk gibi nedenlerle böyle bir okuyuşun caiz olacağını savunanlar da vardır (Kurt, 2006: 161).

Hanefi mezhebinde lahnın nağme ve makamlı okuma manasındaki kullanımına da dikkat çekilir. Buna göre tilâveti güzelleştirmek, makam yapmak için kıraate bazı ilaveler de bulunmak kesinlikle uygun değildir. Çünkü bu durumda makama riayet edeceğim diye hareke ölçüsünün dışına çıkılabilmektedir. Harf veya harekede yapılacak olan bu ilaveler manaya etki edecek derecede olursa namaz bozulur (Kemaleddin İbnü'l-Hümmam, 1970: 1/281-283).

5.3.2. Şafii Mezhebi

Şafii mezhebine göre namazda Fatiha sûresini okumak farzdır. Onlar, Hz. Peygamberin: “Fatiha okumayan kimsenin namazı olmaz” ve “Kim kıldığı namazda Fatiha okumazsa onun namazı eksiktir, eksiktir, eksiktir.” şeklindeki hadislerini buna delil olarak getirirler (eş-Şafii, 1990: 1/129) Besmele de Fatiha'dan sayıldığı için onun da okunması aynı şekilde farzdır. Muhtemel kıraat hatalarının namazın sıhhatine zarar verip vermemesi meselesi diğer mezheplere nazaran Şafii mezhebinde yoğun ele alınır. Diğer mezheplerde olduğu gibi Şafii mezhebinde de genel kaide “mana bozulmuyorsa namazda bozulmaz” ilkesidir. Özellikle lahn-ı celi kabilinden hatalar üzerinde ısrarla durulur ve bunun namazın sıhhatine ne şekilde etki edeceği vurgulanır. Örneğin;

الرَّحْمٰنِ , الرَّحْمٰنِ , الرَّحْمٰنِ kelimelerindeki (ح) harfi bilerek (ه) okunursa namaz geçersiz olur.

الْعَالَمُونَ kelimesi الْعَالَمُونَ şeklinde okunursa mana bozulmadığından namaz da bozulmaz ancak, böyle yanlış bir okuyuş kıraaten uygun değildir. Baştan alınıp doğrusunun okunması gerekir. Eğer yanlış olduğu bilindiği halde geriden alınıp düzeltilmezse namaz batıl olur.

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ ve الصِّرَاطِ كَلِمَةِ الصِّرَاطِ şeklinde okunursa, mana bozulmadığı için kıraat da namaz da bozulmaz. Fakat böyle bir okuyuş mekruhtur. Düzeltmek için çaba gösterildiği halde düzeltilemiyorsa bu durumda mekruhluk da ortadan kalkar(en-Nevevi, ts.: 3/393).

(ق) harfinin “Qaf” şeklinde okunması mekruh olmakla beraber caizdir (Hatîb eş- Şîrbînî, 1995: 134).

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde okunursa veya Fatiha suresinde geçen (ص) harfi ne tam (ص) ne de tam (س) şeklinde, ikisi arası bir sesle okunursa; eğer doğrusunu öğrenme konusunda imkân bulunamazsa namaz sahih olur. Bunun için çaba göstermek gerekir. Öğrenme konusunda ihmalkârlık ve gevşeklik gösterilirse bu şekilde kılınmış olan bütün farz namazların kaza edilmesi gerekir. Bu durum sadece Fatiha suresi için geçerlidir. Fatiha suresinin dışındaki yerlerde, ancak kasten manayı bozacak okumalarda kaza gerekli olur (en-Nevevi, ts.: 3/393).

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde okunursa kıraat geçersiz olur. Çünkü bu iki harfin mahreçleri ayrıdır. Her ne kadar bazı sıfatları ortak olsa da, baskın sıfatları yönüyle farklılık göstermektedir.

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ veya كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde, كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ veya كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde okunursa yine mana değişeceği için kıraat da namaz da geçersiz sayılır. Ancak kasit yoksa besmeleden başlanılarak okuyuş tekrar edilirse, namaz geçerli olur (en-Nevevi, 1991: 1/242).

(ض) Harfi yerine (ظ) harfinin okunması meselesine gelince, bu konuda Şafii bilginlerinin iki ayrı görüş ortaya koydukları görülür. Birincisi; bu iki harfin mahrecinin birbirinden ayrılmasının zorluğu nedeniyle caiz olduğu görüşü, ikincisi ise; her bir harfin mahrecinin ve sıfatının hakkı verilerek okunması gerektiği anlayışına bağlı olarak okuyuşun caiz olamayacağı görüşüdür (en-Nevevi, 1991: 12/242). Ama mezhep içerisinde geçerli olan genel kanaat, namazın sahih olmayacağı görüşüdür (en-Nevevi, 1991: 1/242).

Fatiha suresinde, üçü besmelede, on biri de sure içerisinde olmak üzere toplam 14 harfte şedde vardır. Bu şeddelerden biri terk edilirse veya cezimli okunması gereken harf şeddeli olarak okunursa, kıraat geçersiz olur. Örneğin كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ kelimesindeki şedde kasten terk edilirse okuyuş batıl olduğu gibi aynı zamanda okuyan kişi günahkâr olur. Çünkü şedde terk edildiğinde kelimenin “ancak sana kulluk ederiz” şeklindeki anlamı “güneşin ışığına kulluk ederiz” manasına dönüşür ki kasten söylenildiğinde kişinin dinden çıkmasına sebep olur (el-Heytemi, 2000: 91).

SONUÇ

Hz. Peygamberin (s.a.v) vefatından sonra Raşit halifeler döneminde Kur'ân metnini muhafaza etmek için oldukça yoğun bir gayret içerisine girildi. Kur'ân'ın cem ve istinsah faaliyetlerinin yanı sıra tilâvet esnasında hatalı okuyuşların önüne geçmek için önceleri pratikte uygulanan kurallar “tecvîd ilmi” adı altında ilmi bir disipline dönüştü. Kur'ân tilâvetinde ortaya çıkabilecek muhtemel okuyuş hataları ve bu hataların düzeltilme yolları bu ilim dalının öncelikli uğraş alanı oldu. Kur'ân kelimelerinin sahih bir şekilde telaffuz edilmesi murâd-ı ilâhî'nin tam manasıyla anlaşılması için gereklidir. Her Müslümanın bu konuda titizlik gösterme zorunluluğu vardır. Ayrıca ibadetler içerisinde önemli bir yere sahip olan namaz ibadetinin geçerli olmasının şartlarından biri de kıraat olunca mesele biraz daha ehemmiyet kazanmaktadır.

Kur'ân tilâvetinde iki tür hatalı okuyuş vardır. Lahn-ı celi denilen ve herkes tarafından rahatlıkla fark edilebilen bu tür hatalar; harfte, harekede veya sükûnda meydana gelebilir. Harfte meydana gelmesi; harfin başka bir harfe dönüştürülmesi, harf ziyadesi veya harf noksanlığı şeklinde ortaya çıkar. Harekedeki hatalı okuyuşlar herhangi bir harfin harekesini değiştirmek veya harekeli bir harfi sakın kılmak şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlardır. Sükûnda meydana gelen lahn ise; sakın harfe hareke verme şeklinde zuhur eder.

Lahn-ı hafî diye bilinen hatalı okuyuşlarda ise harfin mahreç ve sıfatlarında bir ihlal söz konusu olmamasına rağmen, yine de kıraat ilminde uzmanlaşmış kişilerin dikkatlerinden kaçmayan ufak tefek hatalı okuyuşların olduğu görülmektedir. Bu hatalar genellikle harflerin arızı sıfatlarının ihlal edilmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. İster lahn-ı celî türünde hatalar isterse lahn-ı hafî türünde hatalar olsun Kur'ân tilâvetinde her türlü hatalı okuyuşlar reddedilmiştir. Özellikle lahn-ı celî türündeki hatalar büyük ve açık hata olduğu için, okuyucunun, kıraatini bu tür hatalardan koruması farz-ı ayn kabul edilmiş bu şekilde okumanın haram olduğu ve okuyan kişinin günahkâr olacağı ifade edilmiştir.

Lahn-ı hafî türündeki hatalar ise iki bölümde değerlendirilmiş, bunlardan kıraat ve tecvîd ilmiyle alakalı olan, herkesin anlayabileceği hataların hükmü tahrimen mekruh; ancak kıraat ve tecvîd ilminde mütehasıs olanların fark edebileceği hataların hükmü ise tenzihen mekruh sayılmıştır. Kur'ân tilâvetinde bulunacak kişilerin hatalı okuyuşa düşmemek ve bu anlamda vebal altına girmemek için kıraati düzgün, fem-i muhsin sayılan kişilerin rahle-i tedrisatından geçmeleri büyük önem arz etmektedir. Hele özellikle Kur'ân kursu hocalığı yapan veya din hizmetleri alanında çalışan görevlilerin dillerini her türlü lahndan korumaları gerekir.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, T. (1998). *Tecvîdü'l-Kur'ân*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Aslan, Ö. (2003). Kur'ân Tilâvetinde Tecvîdin Gerekliliği ve Lahn (Okuyuş Hataları). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1), 357-372.
- el-Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hemmad. (1407/1987). *eş-Şihâh Tâcu'l-Luğati ve Şihâhi'l-'Arabîyyeti*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Çetin, A. (1982). *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Târîhi*. İstanbul: DergahYayınları.
- Çetin, A. (2003). "Lahn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/55-56. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çetin, A. (2016). *Kur'ân Okuma Esasları*. İstanbul: Emin Yayınları.
- Dayf, Şevkî. (ts.). *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Durmuş, İ. (2012). "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/45-47. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebu Hilal el-Askerî. (1988). *Cemheretu'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Ergüven, Ş. (2007). Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (11), 155-83.
- ez-Zemahşerî. (1977). *Tefsîru'l-Keşşâf*. Kahire: Daru'l-Mushaf.
- Gürkan, M. (2013). "Zelletu'l-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/225-227. İstanbul: TDV Yayınları.
- Altuntaş, H. & Şahin, M. (2009). *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. (1995). *el-İkna'*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- el-Heytemî, Ahmed b. Hacer. (2000). *el-Minhâcu'l-Kavîm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Cinni. (ts.). *el-Hasâis*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'Arabi.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mukrîm b. Ali. (1994). *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. (ts.). *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. (1975). *et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif.
- Kandemir, M. Y. (2003). "Lahn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/56-57. Ankara: TDV Yayınları
- Kara, Ö. (2012). *Kur'ân Fonetigi: -Tilâvet Sanatı-*. İstanbul: Bilge Adamlar.
- Karaçam, İ. (1984). *Kur'ân'ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kaya, A. (2015). Arap Dilinde Lahnin Nahiv İlminin Ortaya Çıkmasındaki Rolü. *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 40 (40), 53-72.
- Kemaleddin İbnü'l-Hümmam. (1970). *Fethü'l-kadir 'Ele'l-Hidâyeti*. Lübnan: Daru'l-Fikr.
- Kurt, Y. (2006). Fatîha Sûresi ve Tecvîdi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6 (2), 79-131.
- Küçükcalay, H. (1969). *Kur'ân Dili Arapça*. Konya: Deniz Kuşları Matbaası.
- Madazlı, A. (1985). *Tecvîd İlmi ve Kur'ân Kıraati İle İlgili Meseleler*. Ankara: Kandil Matbaası.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (ts.). *Sahih-i Müslim*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- en-Nevevi, Ebu Zekerıyya Yahya b. Şeref. (ts.). *el-Mecmu'*. Beyrut: Daru'l-Fıkr.
- en-Nevevi, Ebu Zekerıyya Yahya b. Şeref. (1991). *Ravdatü't-Talibîn ve Umdetü'l-Müftîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi.
- Pakdil, R. (2016). *Ta'lim Tecvîd ve Kıraat*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ragıb el-İsfehanî. (1412). *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Sağman, A. R. (1958). *İlaveli-Yeni Sağman Tecvîdi*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâluddîn. (1974). *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu Li'l-Kutubi.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. (ts.). *el-Müzhir*. Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs.
- eş-Şafîi, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris. (1990). *el-Ümm*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- et-Tantâvî, Muhammed. (ts.). *Neşetü'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*. Kahire: Dâru'l-Me'arif.
- Temel, N. (1997). *Kıraat ve Tecvîd İstılahları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer b. Ahmed. (1989). *Esâsu'l-Belâğâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.